

Kamila Łuczak (cvmilv.00@gmail.com)

Anna Leśniak (anialesniak.1998@gmail.com)

Student, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki

Tożsamość miejsca w kontekście architektonicznym

Place identity in architectural context

Streszczenie

Pojęcie tożsamości ma wiele znaczeń, jest wielopłaszczyznowe i wielopoziomowe. Objawia się w wielu kategoriach, takich jak tożsamość miasta, terytorialna, regionalna itp. Regułą jest zakładanie, że każda jednostka ma potrzebę posiadania własnej określonej tożsamości. W aspekcie architektonicznym osadzanie nowych budowli, bardziej nowoczesnych, służy zachowaniu ciągłości historii, nadając przy tym nowe wartości danemu miejscu. Tożsamość stanowi o autentyczności i niepowtarzalności miejsca – składa się na to wiele czynników – i jest zawsze subiektywna.

Słowa kluczowe: tożsamość, miejsce, architektura, historia

Abstract

The concept of identity has many meanings, it is multi-faceted and multi-level. It manifests itself in many categories such as city identity, territorial identity, regional identity, etc. The rule is to assume that each individual has a need to have their own specific identity. In terms of architecture, placing new, more modern buildings in historical areas serves to maintain its continuity, adding new values at the same time. Identity determines the authenticity and uniqueness of a place, it consists of many factors and is always subjective.

Keywords: identity, place, architecture, history

1. WSTĘP

Tożsamość to pojęcie, które posiada wiele znaczeń. Jest osadzone głęboko w naszej podświadomości, kształtując się już od wczesnego dzieciństwa. Nasza świadomość tego pojęcia rozpoczyna się od tego, że wszyscy się od siebie różnimy, mimo że łączy nas wiele cech, jesteśmy indywidualni (personalizacja), a zarazem podobni (kategoryzacja) (Chyła, 2017: 45–46). Niemniej jednak tożsamość jest indywidualna i składa się na to wiele czynników. Aby łatwiej było zrozumieć definicję tożsamości miejsca w kontekście architektonicznym, zostaną tutaj przytoczone czynniki, jakie składają się na odczuwanie przez nas otaczającej przestrzeni.

Tożsamość miejsca wpływa na kształtowanie się tożsamości jednostki oraz na tożsamość zbiorową. Każda jednostka inaczej oddziałuje z danym miejscem. W odbiorze ważnym aspektem jest znaczenie historii, wspomnień, skojarzeń, otoczenia itp. Miejsce nie powinno być rozumiane jako przestrzeń w znaczeniu fizycznym, a jako wypadkowa aspektu fizycznego i wizualnego oraz pojęć, które ludzie z nią wiążą. Niestety nie da się mu jednorazowo nadać znaczenia, jest ono, paradoksalnie, stale zmienne.

2. TOŻSAMOŚĆ MIEJSCA

Większość z nas słowo „miejsce” wiąże z konkretną lokalizacją, ale poza pojęciem fizycznym ma ono także wydźwięk emocjonalny. Każde miejsce posiada swoją tożsamość, która kształtowała się albo przez wieki, albo przez krótką chwilę. Historia i wydarzenia odciskają w nim trwałe piętno, które jest widoczne po dziś dzień, co czyni je bardzo ważnym czynnikiem odbieranym przez osoby przebywające w danym miejscu. Natomiast krótkotrwałe, a zarazem indywidualne impulsy to osobiste wspomnienia związane z danym miejscem. Miejsca (miejscowości) o silniejszych konotacjach regionalnych, o zachowanej w różnym stopniu, określającej ich charakter zabudowie historycznej, dają najlepsze świadectwo przeszłości. Nie chodzi tu bynajmniej o zabytkowe zespoły śródmiejskie i świątynie dużych miast, chodzi o kształtowanie się przez lata danej lokalizacji, szukanie własnych charakterystycznych cech, które pochodząc z przeszłości, są nazywane w teraźniejszości tożsamością.

Na identyczność miejsca składają się między innymi stałe i zmienne elementy, które kształtują obszary, miasta oraz ich wizerunek, mający duży wpływ na odbiorców przestrzeni czy lokalność terytorialną. Tożsamość to swego rodzaju rdzeń integrujący wszelkie charakterystyki i wartości miejsca – przestrzenne i humanistyczne, które nawarstwiają się w procesie trwania, doświadczania miejsca i budowania wspólnej pamięci. Tożsamość stanowi o autentyczności i niepowtarzalności (Żmudzińska-Nowak, 2012: 20).

Tożsamość to inaczej wspólna przestrzeń do życia, tworzona przez ludzi na zasadzie „nawarstwień kulturowych”. Tworzona przez wieki, dobrze pielęgnowana i zachowana pozostaje do dziś ważnym aspektem kreowania miejsca i jego historii. Ma charakter indywidualny

i subiektywny, gdyż kształtuje ją przede wszystkim otoczenie (Owerczuk, 2017: 43). Dane miejsce pozyskuje swoją wspólnotę ludzi zamieszkujących, którzy decydują o losie miejsca i dbają o jego stan. Tworzy się wtedy więź pomiędzy człowiekiem a miejscem, wspólna przynależność i przywiązanie, mająca podstawę nawet emocjonalną (Pawłowska, 2001: 17). Tak zaczyna się kreować pewna tożsamość miejsca od chwili jego stworzenia. Zachowując pewne swe cechy stałe, nie zmienia się jego określony charakter. Gdy silnie coś zostaje osadzone w konkretnej przestrzeni z utrzymaniem dotychczasowych cech, przestrzeń wzbogaca się i nadawane są jej nowe wartości, ale przy zachowaniu pewnej ciągłości, która jest bardzo ważna.

3. RODZAJE TOŻSAMOŚCI MIEJSCA

Tożsamość miejsca dzieli się na wiele pojęć pobocznych, jak tożsamość miejscowości/ miasta, regionalna, terytorialna, kulturowa, narodowa, przestrzenna czy społeczna.

Podstawowym podziałem, a zarazem początkiem całej idei pojęcia tożsamości są tożsamość społeczna i tożsamość osobista. Człowiek jest najlepszym przykładem kształtowania swojej podświadomości, swojego charakteru i samego siebie. Wszystko zaczyna się tworzyć i umacniać po narodzinach. Ten proces trwa całe życie, ponieważ na przestrzeni lat zdobywa się doświadczenie, poznaje różne kultury, spotyka się na swojej drodze liczne grupy ludzi. Jest to pewne tworzenie się i nawiązywanie historii. Tożsamość ma tutaj wydźwięk psychiczny z nawiązaniem do świadomości człowieka.

Nawiązującym pojęciem jest również tożsamość narodowa czy kulturowa. Obie kształtują się przez lata, a wpływają na nie ogólne zachowania i działania całego społeczeństwa. Towarzyszy im tworzenie się wspólnot o różnych cechach, przenikających się między sobą. Tak powstają więzi poszczególnych grup, związków i miejsc. Wpływ mają otaczające nas obiekty, przestrzenie, a nawet inne kultury. Tożsamość narodowa odnosi się do danego obszaru zajmowanego przez wspomniany naród. Można rzec, że jest to jedna wspólnota, tylko z różnymi poglądami i zachowaniami. Mimo wszystko mająca jednak jakąś swoją tożsamość. Podobnie jest z tożsamością kulturową, która chociaż bardziej rozdrobniona i szczegółowa, odnosi się do danych regionów kraju czy utworzonych miejsc. Ma swoje cechy charakterystyczne i przyzwyczajenia, które przekazuje się latami, by również zachować ciągłość. Tworzona jest przez zespół poglądów, idei, przekonań i wierzeń, a towarzyszą im specyficzne zachowania i obyczaje.

Tożsamość regionalna nawiązuje do tożsamości społecznej i kulturowej, gdyż jest szczególnym ich przypadkiem. Opiera się w szczególności na tradycji regionalnej, której towarzyszą specyficzne cechy gospodarcze, topograficzne, społeczne i kulturowe, czy też konkretne zachowania ludzi i ich przyzwyczajenia. Jest nieodłączną częścią każdego człowieka i jego wspólnoty, zamieszkującej wyróżniający się region. Charakterystyczne cechy to między innymi gwara, język, literatura, sposoby tworzenia i budowania. Jest to wielka wartość, o którą dba związane ze sobą emocjonalnie społeczeństwo. Takie kultury pielęgnuje się latami, a każda jest wyjątkowa.

Pamięć – słowo, o którym trzeba wspomnieć, mówiąc o tożsamości przestrzennej. Aby ją określić i poznać, należy sięgnąć pamięcią w różne miejsca, dzieje i stare przyzwyczajenia. Dobrze jest znać historię miejsca, by mogła nas inspirować do tworzenia przestrzeni. Na tożsamość przestrzenną składa się wyobraźnia człowieka, jego idee, praca i miłość. Dzięki pamięci można wyznaczyć drogę kreowania tożsamości przestrzennej, cennego aspektu dla człowieka. Utracone dziedzictwa i elementy kultury mogą być natchnieniem do tworzenia nowej przestrzeni.

Obszernie badana jest tożsamość terytorialna, która cechuje się rozwojem społeczno-gospodarczym na różnych płaszczyznach i szczeblach. W tym kontekście można również wspomnieć o relacjach międzyludzkich, jakości i trwałości kapitału społecznego. Poziom tej tożsamości wpływa na wizerunek miejsca, poczucie osobistej wartości czy zaufanie do władz. Najczęściej odnosi się ona do przeszłości, chociaż powinna być przede wszystkim nastawiona na przyszłość (Raszkowski, 2014: 35).

Na tożsamość miasta składa się dużo czynników. Ten obszerny zbiór zawiera cechy charakterystyczne, które wpływają na jej kształt. Są to między innymi kultura, historia, geografia, zależności i związki międzyludzkie i międzyprzestrzenne. Tkanka miasta składa się z wielu czynników, wpływających na rozwój i ciągłość zachowanej tożsamości. Budynki kształtują jej wizerunek, ale także zawierają własną historię, elementy charakterystyczne, przez co każde miasto jest inne. Często czuć tę różnicę pomiędzy miejscowościami, gdyż różnią się klimatem zachowanym w przestrzeni miejskiej. Tożsamość miasta może wpływać na jego indywidualną osobowość i charakter.

4. TOŻSAMOŚĆ MIEJSCA W KONTEKŚCIE ARCHITEKTONICZNYM

Miasta, dzielnice, miejsca publiczne – wszystkie posiadają swoje indywidualne cechy. Bywają nasycone regionalnymi wzorami, detalami, tradycyjnymi materiałami, symboliką czy zbudowane bardzo kreatywnie. Projektowane obiekty mogą być spójne z tym, co dziedziczne, dzięki badanej tożsamości w kontekście architektonicznym.

Jednym z takich miejsc jest hotel Casa Talia w Modice we Włoszech. Kompleks składa się z 12 domków rozmieszczonych po okręgu wokół śródziemnomorskiego ogrodu. Autorami tego projektu jest małżeństwo zafascynowane Sycylią i jej tradycjami. Wszystkie obiekty zostały odrestaurowane z wykorzystaniem naturalnych i tradycyjnych materiałów. Znajdziemy tu oryginalne sycylijskie wzory, kamienne ściany, tradycyjną ceramikę, charakterystyczne elementy drewniane czy wzorzyste płytki. Całość emanuje śródziemnomorskim klimatem, a autentyczność nie została naruszona. Z każdego zakątka tego miejsca wydobywa się piękno kultury włoskiej.

Stworzenie kompleksu hotelowego pozwoliło na ożywienie starych tradycji także w nowoczesnym budownictwie. Z pewnością wpłynęło bardzo pozytywnie na odwiedzających, gdyż w takim hotelu można poczuć klimat i kulturę Sycylii. Ponadto, dzięki takim zabiegom, miejsce to nie traci swojej tożsamości.

Il. 1. Hotel Casa Talia, Modica, Włochy, kuchnia w domku Casa Arco.
Źródło: <http://www.casatalia.it/en/>

Il. 2. Hotel Casa Talia, Modica, Włochy, sypialnia w domku Casa Arco.
Źródło: <http://www.casatalia.it/en/>

Innym przykładem zachowanej tożsamości jest miasto Ustka. Podczas rewitalizacji centrum miasta zadbano o zabytkową jego część pomiędzy Promenadą Nadmorską (ok. 400 m od strony morza), nabrzeżem portowym nad rzeką Słupią (wraz z Bulwarem Portowym), południową częścią ul. Marynarki Polskiej, ul. Grunwaldzką, Placem Dąbrowskiego i ul. Kopernika. Wytypowane najcenniejsze 43 obiekty zostały odrestaurowane z zachowaniem pierwotnej skali, formy architektonicznej, pokrycia dachu i konstrukcji. Starano się odtworzyć tradycyjne detale. Funkcja mieszkalna kamienic została zachowana bądź poszerzona o funkcję usługową. Oprócz tego przebudowano całą promenadę i fragmenty uliczek. Wygląd poszczególnych obiektów nie odbiega od przyjętych standardów, ponieważ zachowano jego tradycyjne elementy.

Miasto Ustka jest bardzo bogate w kulturę i tradycję. Rewitalizacja budynków niedaleko portu pozwoliła na utrzymanie klimatu nadmorskiego miasteczka, tak chętnie odwiedzanego przez ludzi. Ten zabieg dodał jeszcze większej wyrazistości miejscu i pozwolił zachować pewną część swojskości. Został on pozytywnie odebrany przez społeczeństwo. Gdyby w Polsce, a w zasadzie na całym świecie prowadzono więcej takich akcji rewitalizacyjnych, piękno architektury i dobra kulturowe nie umykałyby naszym oczom.

Ciekawym przykładem zachowywania tożsamości są też stare obiekty, które pozostają w swojej surowej formie, posiadają własną historię i tradycyjny wygląd, ale ich funkcja zostaje zmieniona. Dwór w Tomaszowicach to piękny kompleks w dworowym parku krajobrazowym. Został przekształcony w hotel o standardzie trzech gwiazdek, restaurację, salę weselną, konferencyjną i potrzebne pomieszczenia gospodarcze. Całość nie straciła swojego klimatu, regionalnego wyglądu ani autentyczności. Przyciąga do siebie niebanalną estetyką i swojskością, czego nieraz brakuje we współczesnych projektach.

Il. 3. Ul. Kaszubska 9, Ustka, zrewitalizowany budynek.

Źródło: <http://www.mistral.ustka.pl/>

II. 4. Ul. Kosynierów, Ustka, zrewitalizowane budynki (Maziarz, 2018)

W architekturze tożsamość występuje pod wieloma pojęciami, jak np. regionalizm, kultura, tradycja, przestrzeń, a jej celem jest zachowanie tego, co najważniejsze w danym miejscu. Tak było też w Tomaszowicach, gdzie powstał piękny kompleks hotelowy z dodatkowymi funkcjami. Bardzo dobrze odwzorowany dwór z budynkami gospodarczymi, ciszą i spokojem w towarzyszącym mu parku. Miejsce chętnie odwiedzane przez różne grupy społeczne.

II. 5. Dwór w Tomaszowicach, budynek restauracji. Źródło: <https://www.dwor.pl/>

Il. 6. Dwór w Tomaszowicach, wnętrze jednego z budynków.

Źródło: <https://www.dwor.pl/>

5. NIE-MIEJSCA I HETEROTOPIA – ANTYPRZESTRZENIE

Nie-miejsca to forma zupełnie odwrotna do miejsca, ponieważ jest to przestrzeń niewywołująca emocjonalnego powiązania z ludźmi. Często takimi miejscami nazywamy miejsca publiczne, galerie handlowe, sieciowe sklepy i restauracje, stacje benzynowe, czy też miejsca masowego transportu, jak lotniska czy dworce. W takich miejscach zanikają i zacierają się ze sobą porządki kulturowe i społeczne (Chyła, 2017: 50–51). „Augé stawia tezę, że nie-miejsca są rzeczywistym obrazem naszych czasów, a ich eksplozja i inwazja na coraz większe obszary życia powoduje głębokie zmiany w świadomości ludzi” (Dymnicka, 2011: 45).

W obecnych czasach coraz ciężiej o miejsca, które stanowiłyby dobrą bazę pod budowę tożsamości, ponieważ nowoczesne społeczeństwo wytwarza ich coraz więcej. W wielu miejscowościach, krajach, a nawet na kontynentach powstaje bardzo dużo podobnych do siebie budowli i są na tyle uschematyzowane, że ciężko stwierdzić po wyglądzie samego budynku, w jakim miejscu się on znajduje. Kultura i historia na całym świecie jest mocno zróżnicowana, a mimo to powstaje coraz więcej obiektów nieniosących ze sobą żadnych cech historycznych czy terytorialnych miejsc, w których powstają.

Z biegiem lat my, czyli odbiorcy, również zmieniamy swój punkt widzenia przestrzeni poprzez życie w innym otoczeniu niż nasi przodkowie i wypracowywanie różnych od nich nawyków. Na pewno w zupełnie inny sposób postrzegali oni przestrzeń. Dzisiejsza, jak i przyszła

architektura zależą od jej dalszego rozwoju, od tego, czy historyczny kontekst będzie budzić emocje u przyszłych pokoleń, czy może będą pozostawać wobec niego obojętni.

Heterotopia to ważny aspekt w temacie relacji człowieka i miejsca. Jest koncepcją, ideą, na którą zwrócił szczególną uwagę Michael Foucault (Foucault, 2005). Przedstawił on związek heterotopii i utopii w świecie poprzez odniesienie do lustra, które jest „miejszem bez miejsca”, jako przedmiot istnieje, ale przekazuje tylko świat nierealny i wirtualny. Wyszczególnił kilka rodzajów heterotopii w odniesieniu do przestrzeni i miejsc. Chodzi o miejsca, będące w rzeczywistości kontr-miejscami, odmiennymi i innymi niż wszystkie. Miejsca, które istnieją, ale są przypisane do szczególnych heterotopii. Przykładem heterotopii dewiacji są szpitale, cmentarze, więzienia, czyli miejsca przeznaczone dla osób, których zachowanie jest poza normą, inne od wszystkich. Idąc tym tokiem myślenia, można wyszczególnić około 6 stwierdzeń, które opisują różne miejsca i przypisane są do różnych osób w społeczeństwie.

6. JAK ZACHOWYWAĆ TOŻSAMOŚĆ?

Tożsamość miejsc jeszcze do niedawna nie była tak rozpowszechniona i dokładnie rozumiana. Po pewnym czasie poszczególne jednostki i całe społeczeństwo zaczęły być bardziej świadome tego pojęcia, zaczęto zgłębiać temat tożsamości i tego, że istnieje wiele odłamów i aspektów z nią związanych. Każda wspomniana tożsamość jest inna, lecz poprzez podobne cechy są ze sobą powiązane. Aby zachować tożsamość, należy zachowywać ciągłość, która jest bardzo ważna. Powinno się kształtować określone cechy charakterystyczne dla danego miejsca tak, aby nie zanikały, a rozwijały się. Nie zawsze jest to proste zadanie, gdyż większe miasta mają większe możliwości, jeśli chodzi o dynamizowanie swojego rozwoju, gdyż są jednostkami większymi i bardziej atrakcyjnymi, na przykład pod względem biznesu, nowoczesnych technologii, rozwiązań funkcjonalnych czy usług.

Zabudowy całych wsi pozostały zachowane po dziś dzień, ponieważ doceniono ich tożsamość. Tak silne osadzenie budynków i elementów kulturowych ma swój oddźwięk w teraźniejszości, gdyż musi zostać uwzględnione we współczesnej zabudowie. Zachowanie ich historycznego charakteru pozwoliło zachować ciągłość tożsamości. Dzieje się tak w wielu miejscach na świecie i nie dotyczy to jedynie wcześniej wspomnianych wsi, a również obiektów zabytkowych czy całych struktur starych miast. Zaczynamy coraz bardziej doceniać to, co pozostało i przetrwało dzieje. Architekci i urbaniści doszukują się tożsamości w miejscach, regionach, kulturach, aby można było czerpać wiedzę i inspirować się do dalszego projektowania.

Zachowanie tożsamości to bardzo ważny aspekt dla społeczeństwa, warto go pielęgnować i doceniać. Trzeba mieć na uwadze przeszłość miejsca, ale ukierunkować się na jego rozwój i przyszłość. Jeśli coś jest stare i zapomniane, nie musi tracić na wartości. Aby ta wartość została zachowana, trzeba mieć ją ciągle na uwadze i nie odbiegać od cech charakterystycznych.

7. PODSUMOWANIE

Miejsca dojrzewają w czasie, „obrastają” społeczną i indywidualną tożsamością. Na wizerunek miejsca nie składa się tylko aspekt wizualny w sensie fizycznym, oddziałuje z nim wiele innych wrażeń zmysłowych. Ludzie w przestrzeni reagują emocjonalnie, zależnie od mentalności i znajomości miejsca, aczkolwiek są w stanie na bazie własnych doświadczeń dopasować swoje odczucia do odbioru danej przestrzeni.

Jan Wrana przyjął tezę, że architektura to przekaz przestrzenny, który jest wyrazem potrzeb jej odbiorców (Wrana, 2010: 413), a dokładniej, twórca rozumie społeczny odbiór tożsamości miejsca oraz uczestniczy w edukacyjnym rozwoju społeczeństw.

Obecnie, we współczesnym świecie, społeczeństwu potrzebna jest świadomość o tożsamości miejsc, gdyż chcąc rozwijać przestrzeń, wspólnotę lub samo siebie, musi ono wiedzieć, jak do tego podejść, aby nie odstawać od przyjętych założeń. Wiedza na ten temat jest zdobywana stopniowo, ale przynosi korzyści, a pielęgnowanie tego, co już mamy, tylko umacnia tożsamości, jakie postrzegamy.

Jednym z zagrożeń dla tożsamości, a może najważniejszym z nich, są obecne poczucie zagrożenia globalizacją, zmieniającymi się sytuacjami międzynarodowymi, politycznymi ostatnich lat, a także radykalne zmiany, które następują (Siestrżewska, 2011: 15–16). Dlatego opisywane zagadnienie staje się coraz bardziej rozpowszechniane. Lecą lata, a dyskusje na wzmiankowany temat pojawiają się coraz częściej, przez co wzrasta znaczenie tożsamości i jej aspektów.

„Dążenie do ochrony tożsamości przestrzennej to dążenie do ochrony piękna w jego różnorodności i działania przeciwstawiające się ujednoliceniu, globalizacji świata. Bowiem tylko różnorodność może być źródłem tworzenia, inspiracją rozwoju sztuki/kultury – cywilizacji” (Siestrżewska, 2011: 58). Dbanie o historię, o cechy charakterystyczne oraz przywiązania dadzą ciągłość tożsamości, która powinna być zachowana. Wpłynie to pozytywnie na kształtowanie nowych ośrodków czy przekształcanie starych poprzez dodatnie wartości i współczesne formy rozwoju.

BIBLIOGRAFIA

- Chyła, M. (2017). *Miejsce jako podstawa kształtowania się tożsamości*. Pobrane z: <https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/15541/miejsce.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (dostęp: 10.06.2021).
- Dymnicka, M. (2011). Od miejsca do nie-miejsca. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Sociologica*, 36, 35–52.
- Foucault, M. (2005). Inne przestrzenie, przeł. A. Rejniak-Majewska. *Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja*, 6(96), 117–125.

- Maziarz, M. (2018). *Ustka: Miasto w kratę*. Pobrane z: <http://www.magazyn67.pl/ustka-miasto-w-krate/> (dostęp: 10.06.2021).
- Owerczuk, J. (2017). Tożsamość miejsca – rodzimych przypadków kilka. *Kwartalnik Naukowy Uczelni Vistula*, 4(54), 42–51.
- Paszkowski, Z. (2018). *Kryterium tożsamości miejsca w rewitalizacji miast*. Pobrane z: https://rpo.wzp.pl/sites/default/files/pliki/12._kryterium_tozsamosci_miejsca.pdf (dostęp: 10.06.2021).
- Pawłowska, K. (2001). *Idea swojskości w urbanistyce i architekturze miejskiej*. Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej.
- Raszkowski, A. (2014). *Tożsamość Terytorialna w odniesieniu do rozwoju lokalnego*. Wrocław: Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu.
- Siestrzewska, M.J. (2011). *Ochrona tożsamości przestrzennej na przykładzie wybranych miast Lubelszczyzny*. Lublin: Politechnika Lubelska.
- Wrana, J. (2010). Architektura – zrozumiały komunikat przestrzenny. *Czasopismo Techniczne. Architektura*, 7-A/2, 413–416.
- Żmudzińska-Nowak, M. (2012). *Innowacyjność a tożsamość miejsca w rewitalizacji obszarów miejskich*. Gliwice: Politechnika Śląska.
- <http://www.casatalia.it/en/> (dostęp: 10.06.2021)
- <http://www.mistral.ustka.pl/> (dostęp: 10.06.2021)
- <https://www.dwor.pl/> (dostęp: 10.06.2021)

